

The Status of Humran bin A'yun in Quranic Readings (Qira'at) *

Amir Hassan Khorvash¹

Abstract

Humran bin A'yun, one of the companions of Imam al-Baqir (AS) and Imam al-Sadiq (AS), is recognized as a Quranic reciter in Islamic sources. He was highly regarded by the jurists among the Imamiyya, and Sunni scholars also acknowledged his strong adherence to Shi'ism. The Imams praised him extensively, and numerous narrations attributed to him are found in Imamiyya sources. He is also known to have transmitted Quranic readings (qira'at) from the Imams, with reports indicating that Imam al-Sadiq (AS) referred to him during a debate concerning Quranic readings (qira'at). Humran was among the teachers of Hamzah al-Zayyat, one of the Seven Qira'at Reciters (Qurra' Sab'a), and his readings (qira'at) have been discussed in Sunni literature. Given his esteemed position among the Imamiyya, his connection to the Imams (AS), and the potential relationship of his reading (qir'at) to the Imams, it is essential to analyze his reading (qir'at), its characteristics, and its formation. Additionally, the relationship between his reading (qir'at) and that of Hamzah al-Zayyat should be clarified, and the possibility of reconstructing Humran's reading (qir'at) should be assessed. It appears that Humran's reading (qir'at) may have had significant connections to Imam al-Baqir (AS) and ultimately linked back to the readings (qira'at) transmitted from Imam Ali (AS) and Ibn Mas'ud. Over time, his reading (qir'at) seems to have been absorbed into Hamzah's reading (qir'at) and did not survive as an independent tradition.

Keywords: Companions of Imam al-Baqir (AS), Jurists of the Companions, Quranic Reading (Qir'at), Humran bin A'yun, Hamzah bin Habib Zayyat.

*. **Date of receiving:** 05/12/2023, **Date of Revised:** 15/10/2024, **Date of approval:** 18/08/2024.

1. Amir Hassan Khorvash, PhD Candidate in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran. khorvashamirhasan@gmail.com

جایگاه حمران بن اعین در قرائات قرآنی *

امیر حسن خورش^۱

چکیده

حمران بن اعین از جمله اصحاب امام باقر و امام صادق علیه السلام است که به عنوان قاری در مصادر اسلامی شناخته می‌شود. وی مورد توجه فقهای اصحاب بوده و بزرگان عامه نیز از تشیع شدید او سخن گفته‌اند و امامان مدح‌های بلندی در وصف او گفته‌اند و روایات فراوانی در مصادر امامیه دارد. وی همچنین راوی قرائتی از امامان هست و گفته شده که امام صادق علیه السلام در مناظره‌ای در خصوص قرائات قرآنی به او ارجاع داده‌اند. حمران از جمله مشایخ حمزه زیات -یکی از قراء سبعة- بوده و در کتب عامه درباره قرائت او بحث‌هایی شده است. با توجه به جایگاه او نزد امامیه و امامان علیهم السلام و احتمال ارتباط قرائت او با امامان علیهم السلام شایسته است درباره قرائت او و ویژگی‌های آن و نحوه شکل‌گیری آن بحث شود و ارتباط آن با قرائت حمزه روشن شود و امکان بازسازی قرائت او سنجیده شود. به نظر می‌رسد امکان ارتباط قرائت او با امام باقر علیه السلام قابل توجه باشد و قرائت او در نهایت به قرائات مروی از امام علی علیه السلام و ابن مسعود بازگشت داشته باشد و پس از آن در قرائت حمزه منحل شده، به صورت مستقل باقی نمانده باشد.

واژگان کلیدی: اصحاب امام باقر علیه السلام، فقهای اصحاب، قرائت قرآن، حمران بن اعین، حمزه بن حبیب زیات.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۴ و تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۵/۲۹.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشکدگان فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران. khorvashamirhasan@gmail.com

مقدمه

پرداختن به قرائات قرآنی یکی از فعالیت‌های علمی رایج عالمان مسلمان در سده دوم هجری است. در میان اصحاب امامان در این دوره، جمعی چون ابان بن تغلب، ابراهیم بن ابی‌بلاد، ثعلبة بن میمون، زرارۀ بن اعین، سلیمان بن خالد، ابن ابی‌یعفور، قتیبۀ بن محمد، و محمد بن سلمۀ به عنوان قاری یا مقرئ شناخته می‌شدند (نمونه: النجاشی، ۱۳۶۵: ۱۰-۱۱، ۲۲، ۱۱۸، ۱۷۵، ۱۸۳، ۲۱۳، ۳۱۷، ۳۳۳، ۴۴۶). از جمله اصحاب قاری امامان در این دوره، حرمان بن اعین است.

حرمان بر اساس نقلی به دست ابوخالد کابلی شیعه شد (الزراری، ۱۳۶۹: ۱۳۵). گفته شده که وی امام سجاده علیه السلام را دیده است (الزراری، ۱۳۶۹: ۱۱۳). وی همچنین امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام را دیدار کرده (الزراری، ۱۳۶۹: ۱۱۴) و از اصحاب هر دوی ایشان شمرده شده است (البرقی، ۱۳۴۲: ۱۴، ۱۶؛ الطوسی، ۱۳۷۶: ۱۳۲، ۱۹۴؛ نیز نگر: المفید، ۱۴۱۴: ۸). شیخ طوسی (۴۶۰ق) حرمان را «تابعی» می‌داند (الطوسی، ۱۳۷۶: ۱۳۲، ۱۹۴) که می‌تواند به دلیل روایت کردن او از ابوالطفیل باشد (الأستریادی، ۱۴۲۲: ۳۸۷/۴، تعلیقة الوحید). گفتنی است حرمان در زمان امامت امام صادق علیه السلام درگذشته است (الکشی، ۱۴۰۹: ۱۶۱؛ الزراری، ۱۳۶۹: ۱۸۸؛ الحلی، ۱۳۸۱: ۶۳). با توجه به اینکه در فهرست شیخ طوسی و فهرست نجاشی^۱ مدخلی به حرمان اختصاص نیافته، به نظر می‌رسد وی مصنف نبوده و روایات او توسط اصحابش و طبقات بعدی در کتب حدیثی ثبت شده است.

نام حرمان -بدون کنارگذاشتن روایات مکرر- در سند ۱۷۰ روایت در کتب اربعه و آثار ابن بابویه آمده که در آن‌ها حرمان از اینان نقل می‌کند: ۱۰۶ روایت از امام باقر علیه السلام، ۳۴ روایت از امام صادق علیه السلام، نه روایت از یکی از صادقین علیه السلام، هشت روایت از سعید بن جبیر از امام سجاده علیه السلام، چهار روایت از ابوحمزه از امام سجاده علیه السلام، سه روایت مضمّر، دو روایت از زرارۀ از امام باقر علیه السلام و از هر کدام از ابوخالد کابلی از امام سجاده علیه السلام، جعید همدانی از امام سجاده علیه السلام، «من ذکره» از امام علی علیه السلام، و «أبو محمد شیخ لأهل الكوفة» یک روایت آورده است. ۴۲ راوی در این منابع از حرمان روایت می‌کنند^۲ که پرروایت‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: علی بن رئاب (۲۱ روایت)، زرارۀ (۱۷ روایت)، حمزة بن حرمان (۱۶ روایت)، مفضل بن صالح (۱۱ روایت)، و ابوخالد قمّاط (۱۰ روایت).^۳

۱. لازم به ذکر است سید حسن صدر (ت ۱۳۵۴ق) گفته است که نجاشی مدخلی برای حرمان داشته و عبارتی هم از آن نقل می‌کند: «ويظهر من النجاشي أن حرمان بن أعين أخذ عن عطاء، قال في ترجمة حرمان: أخذ عن أبي حرب عطاء بن أبي الأسود. انتهى» (الصدر، ۱۴۲۹: ۴۲۲/۳). عجیب آنکه نه در رجال نجاشی در دست ما ترجمه‌ای برای حرمان هست، نه این عبارت در جایی در ذیل مدخل دیگری در رجال نجاشی یافت می‌شود، و نه در دیگر آثار رجال شیعی در دسترس خبری از آن هست.

۲. روشن است که برخی از این روایات حرمان را درک نکرده و سندشان به حرمان اتصال ندارد.

۳. آمار مذکور در خصوص کتب اربعه بر اساس نرم‌افزار درایة النور (نسخه ۱/۲) است که در محاسبه روایات با این اشکال مواجه است که اگر در سند عطف باشد، آن روایت، بیش از یک روایت به حساب می‌آید. همچنین در خصوص کتب ابن بابویه به غیر از کتاب من لا یحضره الفقیه این آمار بر اساس نرم‌افزار اسناد شیخ صدوق است که همان اشکال پیش گفته را دارد.

در کتب عامه نیز حرمان روایاتی از ابوالطفیل (د. ۱۰۰ق) و ابوحرب بن ابی الاسود (د. ۱۰۸/۱۰۹ق) دارد و سفیان ثوری (د. ۱۵۹-۱۶۲ق)، حمزة الزیات (د. ۱۵۶/۱۵۸ق)، و اسرائیل بن یونس (د. ۱۶۱/۱۶۰ق) از او روایت می‌کنند (البخاری، ۱۴۴۰: ۴۴۲/۳) که ابن عدی نمونه‌هایی از این روایات را گردآورده است (ابن عدی، ۱۴۱۸: ۳۶۷/۳-۳۶۹).

حمران در منابع خاصه از مهم‌ترین شیعیان دانسته شده است: در روایتی از امام کاظم علیه السلام حمران از حواریون امام باقر علیه السلام و حواریون امام صادق عنوان شده (الکشی، ۱۴۰۹: ۱۰؛ المفید، ۱۴۱۳: ۶۱) و در روایاتی به طرق متعدد^۱ از امام باقر و امام صادق علیه السلام آمده که حمران از اهل بهشت (نمونه: الکشی، ۱۴۰۹: ۱۷۶، ح ۳۰۴؛ ص ۱۷۹، ح ۳۱۲) و از شیعیان اهل بیت علیه السلام در دنیا و آخرت (الکشی، ۱۴۰۹: ۱۷۶، ح ۳۰۳؛ ص ۱۷۷، ح ۳۰۷) است و مؤمنی است که هرگز از ایمان باز نخواهد گشت (الکشی، ۱۴۰۹: ۱۷۶، ح ۳۰۴؛ ص ۱۷۸، ح ۳۰۸؛ ص ۱۷۹، ح ۳۱۲؛ ص ۱۸۰، ح ۳۱۴؛ ص ۳۹۷، ح ۷۴۲؛ الطوسی، ۱۴۱۱: ۳۴۶؛ نیز نگر: الکشی، ۱۴۰۹: ۱۷۹، ح ۳۱۱) و شیعه خالصی است که مطیع امام است و نامش در زمرة «أصحاب الیمین» است (الکشی، ۱۴۰۹: ۱۸۰، ح ۳۱۳) و حتی در روایتی اشاره شده که او رجعت می‌کند (الحلی، حسن بن سلیمان، ۱۴۲۱: ۱۱۰؛ نیز نگر: شوشتری، ۱۴۱۰: ۳۴۳/۱۰). ابوغالب زراری (د. ۳۶۸ق) حمران را «من أكبر مشايخ الشيعة المفضلين الذين لا يشك فيهم» می‌داند (الزراري، ۱۴۱۱: ۱۱۳).^۲

۱. برخی چون وحید بهبهانی روایات ماح حرمان را متواتر دانسته‌اند: «الأخبار الواردة في الرجال وفي كتب الأخبار بما تواتر في مدحه حتى أنه يظهر منها أنه كان أجلاً وأحسن من زارة» (الاسترآبادي، ۱۴۲۲: ۳۸۸/۴، تعلیقه الوحید). البته در خصوص اینکه حمران اجل از زراره باشد، شاید نتوان با او همدل بود؛ چه اینکه به عنوان نمونه، در روایتی سخن از این رفته که حمران از «أصحاب الیمین» است (الکشی، ۱۴۰۹: ص ۱۸۰، ح ۳۱۳)، درحالی که زراره از جمله «والسابقون السابقون أولئك المقربون» دانسته شده است (الکشی، ۱۴۰۹: ص ۱۳۶، ح ۲۱۸؛ نیز نگر: ۲۱۹). همچنین زراره، افقه طبقه اول اصحاب اجماع دانسته شده (الکشی، ۱۴۰۹: ص ۲۳۸) و در دو موضع که حمران و زراره با هم اختلاف فقهی داشته‌اند، امام حق را به زراره داده‌اند (الکینی، ۱۴۲۹: ۳۲/۶؛ الکشی، ۱۴۰۹: ص ۱۴۴؛ الطوسی، ۱۴۰۷: ۲۸/۳).

۲. جایگاه حمران آن‌چنان مورد اتفاق شیعیان و متشیعان بوده که از سویی مورد توجه فقهای اصحاب بوده و حتی بیشترین روایات زراره بعد از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، از حمران است (درایة النور) و اصحاب امامی روایات فراوانی در مدح او آورده‌اند و از سویی دیگر غالیانی که به مذمت زراره پرداخته‌اند و آل‌اعین را جهنمی می‌دانند، به مدح حمران توجه دارند (الکشی، ۱۴۰۹: ص ۱۴۷، ح ۲۳۵) و حتی نصیری به جایگاه معنوی مهمی به حمران اختصاص داده، او را از «أیتام» دانسته‌اند (نمونه: الخصیبي، ۲۰۰۶: ۷۰).

در میان عامه نیز تشیع حرمان شناخته شده است: سفیان ثوری می گوید: «عبدالملك بن أعین وحرمان ابن أعین وزرارة بن أعین كانوا شیعة، وكان أشدهم في هذا الأمر حرمان بن أعین» (العقيلي، ۱۴۰۴: ۲۸۶/۱؛ نیز نگر: ج ۹۶/۲). یحیی بن معین (د. ۲۳۳ق) حرمان را «من الشيعة الكبار» می داند (أحمد بن حنبل، ۱۴۲۲: ۱۶/۳). احمد بن حنبل (د. ۲۴۲/۲۴۱ق) درباره حرمان می گوید: «كان يتشيع» (أحمد بن حنبل، ۱۴۲۲: ۵۵۱/۱). عمرو بن علی (د. ۲۴۹ق) بر آن است که حرمان در تشیع افراط کرده است (ابن عدي، ۱۴۱۸: ۲۱۵/۴). ابوداود سجستانی (د. ۲۷۵ق) نیز، او را «رافضي» می داند (المزي، ۱۴۰۰: ۳۰۷/۷). همچنین درباره حرمان گفته شده: «شيعي من شيعة جعفر بن محمد (عليه السلام)» (اليغموري، ۱۳۸۴: ۲۶۷)، چنان که قفطی (د. ۶۴۶ق) درباره او می گوید: «وكان يتشيع، وهو من شيعة جعفر بن محمد رضي الله عنهما» (القفطي، ۱۴۰۶: ۳۷۵/۱) و ذهبی (د. ۷۴۸ق) نقل می کند که درباره حرمان گفته شده: «كان شيعياً جلدًا» (الذهبي، ۲۰۰۳: ۶۳۸/۳).

با توجه به قاری دانسته شدن حرمان و جایگاه روایی او نزد امامیه و ارتباط او با امامان و مدح های امامان درباره او، مناسب است پژوهشی درباره قرائت او شود و معلوم شود که فرایند شکل گیری قرائت او چه بوده و آیا از اهل بیت (علیهم السلام) در این باره تأثیر پذیرفته و چه آثاری از قرائت او امروز در دست است.

۱. جایگاه حرمان در علم قرائت

حرمان در میراث عامه و خاصه افزون بر جایگاه روایی اش، به علوم و فنون دیگری نیز شناخته می شود؛ به عنوان نمونه، ابن ندیم (د. ۳۸۰ق)، و شیخ طوسی او را نحوی می دانند (ابن النديم، ۱۳۸۱: ۲۷۶؛ الطوسي، ۱۴۲۰: ۲۰۹)، ابو غالب او را «عالم بالنحو واللغة» عنوان می کند (الزراري، ۱۴۱۱: ۱۱۴)، قفطی و یغموری او را نحوی و شاعر قلمداد می کند (القفطي، ۱۴۰۶: ۳۷۴/۱؛ اليغموري، ۱۳۸۴: ۲۶۷)، و در معجم الأدباء یاقوت حموی (د. ۶۲۶ق) مدخلی به او اختصاص داده می شود (الحموي، ۱۴۱۴: ۱۲۱۳/۳). از جمله دانش هایی که حرمان همواره به آن شناخته شده، قرائات قرآنی است.

ابو غالب، حرمان را چنین توصیف می کند: «كان أحد حملة القرآن ومن يُعَدّ ويذكر اسمه في كتب القراء» (الزراري، ۱۴۱۱: ۱۱۳). برخی او را «قارئ» و «حسن الصوت» دانسته اند (القفطي، ۱۴۰۶: ۳۷۴/۱؛ اليغموري، ۱۳۸۴: ۲۶۷؛ الحموي، ۱۴۱۴: ۱۲۱۳/۳). ذهبی او را «من كبار قراء الكوفة» می داند (الذهبي، ۱۴۱۶: ۱۷۱) و درباره او می گوید: «كان يتقن القرآن» (الذهبي، ۱۳۸۲: ۶۰۴/۱). ابن جزری (ت ۸۳۳ق) او را «مقرئ كبير» عنوان می کند و درباره اش می گوید: «وكان ثباتاً في القراءة» (ابن الجزري، ۱۴۲۹: ۳۹۴/۱-۳۹۵).

در روایتی نقل شده مردی شامی خواست با امام صادق علیه السلام در «الْقُرْآنَ وَقَطْعِهِ وَإِسْكَانِهِ وَخَفْضِهِ وَتَضْمِينِهِ وَرَفْعِهِ» مناظره کند. امام او را به حرمان ارجاع دادند و در ادامه گفتند: «إِنْ غَلَبْتَ حُمْرَانَ فَقَدْ غَلَبْتَنِي» (الکشی، ۱۴۰۹: ۲۷۶؛ نیز نگر: الکلینی، ۱۴۲۹: ۱/۴۱۹). این روایت می‌تواند نشان‌دهنده اطمینان امام به دانش قرآنی حرمان باشد. مهم‌تر اینکه در ادامه حدیث آمده که ابان بن تغلب در مجلس حضور داشته و امام، مرد شامی را برای مناظره در ادب عربی به ابان ارجاع می‌دهند و پس از غالب شدن ابان، مرد شامی در فقه با زراره، در کلام با مؤمن طاق، در استطاعت با طیار، در توحید با هشام بن سالم، در امامت با هشام بن حکم مناظر می‌کند و در نهایت به امام می‌گوید: «كَأَنَّكَ أَرَدْتَ أَنْ تُخْبِرَنِي أَنَّ فِي شِيعَتِكَ مِثْلَ هَؤُلَاءِ الرِّجَالِ» و امام گمانه او را تأیید می‌کنند (الکشی، ۱۴۰۹: ۲۷۶-۲۷۷). این نکته قابل توجه است که ابان خود دارای قرائتی بوده تا حدی که قرائت وی در مواضع زیادی از قرآن در منابع عامه گزارش شده است (نگر: مدنی، ۱۳۹۴: ۲۴۶-۲۸۴)؛ با این حال در خصوص قرائت قرآن، طبق این نقل، امام در این مجلس به ابان ارجاع نداده، به حرمان ارجاع می‌دهند و این خود می‌تواند جایگاه مهم حرمان در قرائت را نشان دهد.

این مجلس در منابع غیر امامی نیز بازتاب داشته است: یاقوت حموی می‌گوید: «وقیل: حضر ابن‌أعین عند جعفر بن محمد عليهم السلام يقرأ وساءله عن ضروب من العلوم، وكان مقدماً، وكان عنده جماعة من القرشيين، فلما خرجوا قالوا: إنما أحب أن يرينا أن في شيعته مثل هذا» (الحموي، ۱۴۱۴: ۱۲۱۳/۳). قفطی نیز در مدخل حرمان به این حکایت اشاره می‌کند: «ويقال إنه حضر عند جعفر بن محمد رضوان الله عليهما فاستقرآه، فقرأ وأحسن، ثم تكلم في العلوم، ففرغ أهل المجلس، فقال من حضر: إنما أراد جعفر أن يرينا مثله من شيعته» (القفطي، ۱۴۰۶: ۱/۳۷۵).

۲. مشایخ حرمان در قرائت

در کتب قرائات در هنگام برشمردن مشایخ حمزه زیّات، به حرمان اشاره شده، و درباره مشایخ حرمان در قرائت نیز بحث شده و البته داده‌های دیگری نیز درباره مشایخ حرمان در قرائات در دست هست. در ادامه هریک از مشایخ حرمان مطرح شده و درباره ارتباط حرمان با او بحثی می‌شود و البته مشایخی که میان خودشان رابطه شاگردی و استادی هست، یک‌جا مورد بحث قرار می‌گیرند.

۲-۱. امام باقر علیه السلام

ابو غالب درباره حرمان می‌گوید: «روي أنه قرأ على أبي جعفر محمد بن علي ×» (الزراي، ۱۴۱۱: ۱۱۳). ابوالعلاء همدانی (د. ۵۶۹ق)، ذهبی، ابن جزری، نویری (د. ۸۵۷ق)، و ابراهیم بن قاسم شهاری

(د. ۱۱۵۲ق) نیز می‌گویند که حرمان بر امام باقر علیه السلام قرائت کرده است (الهمدانی، ۱۴۲۷: ۵۹/۱؛ الذهبي، ۲۰۰۳: ۲۲۷/۳، ۶۳۵؛ ابن الجزري، [بی‌تا]، ۱۶۵/۱، ۱۸۹؛ ۱۴۲۹: ۳۹۵/۱؛ ج ۳/۱۱۶۰؛ النويري، ۱۴۲۴: ۱۹۰/۱؛ الشهاري، ۱۴۲۱: ۱۴۹۵/۳). قرائت امام باقر علیه السلام نیز در نگاه ابن جزری، برگرفته از امام سجاده علیه السلام از امام حسین علیه السلام از امام علی علیه السلام است (ابن الجزری، [بی‌تا]، ۱۶۵/۱؛ ۱۴۲۹: ۳۰۱-۳۰۰/۱؛ نیز نگر: ۳۰۱-۳۰۰/۱).

گفتنی است جدای از اینکه آیا ثابت است که حرمان کل مصحف را بر امام قرائت کرده یا نه، آن گونه که در ادامه خواهد آمد، از حرمان روایاتی در منابع حدیثی شیعی نقل شده که وی در آن‌ها قرائاتی از امام باقر علیه السلام را گزارش می‌دهد.

۲-۲. ابوالاسود^۱ و ابوحرب بن ابی‌الاسود^۲

بسیاری چون ابن مهران (د. ۳۸۱ق)، دانی (د. ۴۴۴ق)، ورعینی (د. ۴۷۶ق) نقل می‌کنند که حرمان بر ابوالاسود و ابوالاسود بر علی علیه السلام و عثمان قرائت کرد (ابن مهران، [بی‌تا]، ۶۲؛ ۱۴۲۸: ۲۳؛ الدانی، ۱۴۲۸: ۲۵۲/۱، ۲۶۶؛ الرعيني، ۲۰۰۹: ۳۴). همچنین مکی بن حموش (د. ۴۳۷ق)، ابومعشر طبری (د. ۴۷۸ق)، و ابن سوار (د. ۴۹۶ق) می‌گویند که حرمان بر ابوالاسود و ابوالاسود بر علی علیه السلام قرائت کرد (مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۲۹۱۴/۴؛ الطبري، ۱۴۱۲: ۱۱۶؛ ابن سوار، ۲۰۰۲: ۱۲۴).

ابن خالویه (ت ۳۷۰ق) از ابن مجاهد (ت ۳۲۵ق) نقل می‌کند که در هنگام برشمردن مشایخ حمزة زیات گفته است: «وما كان من قراءة حرمان فعن أبي الأسود الدؤلي» (ابن خالویه، ۱۴۱۳: ۱۷/۱). دانی در موضعی در جامع البيان في القراءات السبع می‌گوید که حرمان بر ابوالاسود و پسرش ابوحرب قرائت کرده است (الدانی، ۱۴۲۸: ۲۶۴/۱). ابن جزری نیز همین سخن دانی را پذیرفته است (ابن الجزری، ۱۴۲۹: ۳۹۵-۳۹۴/۱).

در مقابل، ذهبی نپذیرفته که حرمان هم بر ابوالاسود قرائت کرده باشد هم بر ابوحرب. وی در معرفة القراء الکبار تنها اشاره کرده که ابوعمر و دانی گفته که حرمان قرائت را به صورت عرضه و سماع از ابوحرب فراگرفت (الذهبي، ۱۴۱۶: ۱۷۱) و در تاریخ الإسلام در یک موضع تنها گفته که حرمان بر ابوالاسود قرائت کرده (الذهبي، ۲۰۰۳: ۶۳۵/۳) و در موضعی دیگر می‌گوید: «قرأ القرآن على الکبار، أبي الأسود ظالم بن عمرو، وقيل: بل قرأ على ولده أبي حرب بن أبي الأسود...» (الذهبي، ۲۰۰۳: ۲۲۷/۳) و در موضع

۱. درباره وی نگر: الذهبي، ۱۴۰۵: ۸۱/۴-۸۶.

۲. درباره وی نگر: الذهبي، ۲۰۰۳م، ج ۳/۱۸۶.

دیگری از همین کتاب و نیز در سیر أعلام النبلاء از دانی نقل می‌کند که ابوحرب و حمران بر ابوالاسود قرائت کرده‌اند (الذهبی، ۲۰۰۳: ۷۳۵/۲؛ ۱۴۰۵: ۸۲/۴)، اما تنها در سیر أعلام النبلاء در ادامه می‌گوید: «قلت: الصحيح أن حمران هذا إنما قرأ على أبي حرب بن أبي الأسود» (الذهبی، ۱۴۰۵: ۸۲/۴). گویا ذهبی مفروض گرفته که حمران نمی‌توانسته بر هر دوی پدر و پسر قرائت کند و تنها یا بر پدر قرائت کرده و یا بر پسر قرائت کرده و از طریق پسر به قرائت پدر متصل شده است. گفتنی است حمران سه روایت از ابوحرب بن ابی‌الاسود^۱ و یک روایت از ابوالاسود^۲ در منابع عامه دارد و یاقوت حموی درباره او می‌گوید: «لقي أبا الأسود الدؤلي» (الحموي، ۱۴۱۴: ۱۲۱۳/۳)، اما بخاری (ت ۲۵۶) - چنانکه گذشت - اشاره به روایت کردن او از ابوالاسود نمی‌کند و ابوحرب را از مشایخ حدیثی او برمی‌شمرد (البخاری، ۱۴۴۰: ۴۴۲/۳).

۳-۲. عبید بن نضیله^۳ و یحیی بن وثاب^۴

بسیاری چون ابن‌مجاهد، ابن‌مهران، ابن‌غلبون (د. ۳۹۹ق)، مکی بن حموش، و دانی نقل می‌کنند که حمران بر عبید بن نضیله خزاعی و عبید بر علقمه و علقه بر ابن‌مسعود قرائت کرده است (ابن‌مجاهد، ۱۴۰۰: ۷۲؛ ابن‌مهران، [بی‌تا]، ۷۳؛ ابن‌غلبون، ۱۴۱۰: ۷۲/۱؛ مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۲۹۱۴/۴؛ الدانی، ۱۴۲۸: ۲۶۶/۱). دانی همچنین نقل می‌کند که حمران بر یحیی بن وثاب و یحیی بر عبید و عبید بر ابن‌مسعود قرائت کرده است (الدانی، ۱۴۲۸: ۲۶۹/۱). وی در موضعی دیگر نیز می‌گوید که حمران بر عبید بن نضیله و یحیی بن وثاب قرائت کرد (الدانی، ۱۴۲۸: ۲۶۴/۱). ذهبی در موضعی از آثارش قرائت کردن حمران بر عبید را مطرح می‌کند (نمونه: الذهبي، ۲۰۰۳م، ج ۸۶۰/۲: ۲۲۷/۳، ۶۳۵) و نقدی بر آن نمی‌آورد، اما در معرفة القراء الکبار در ابتدا از دانی نقل می‌کند که حمران بر عبید و یحیی قرائت کرد و در ادامه نقلی از کسائی (د. ۱۸۹ق) می‌آورد که حمزه بدو گفته حمران بر

۱. - أن النبي ﷺ سمع رجلاً يقرأ إن لدينا انكالا وجحيما فصعق (ابن عدي، ۱۴۱۸: ۳۶۷/۳؛ مشابه: البيهقي، ۱۴۲۳: ۲۸۰/۲).
- سنن ابن مسعود عن فارة وقعت في سمن فماتت، فقال: إنما حرم الله من الميتة لحمها ودمها (ابن أبي شيبة، ۱۴۲۷: ۳۷۳/۱۲؛ مشابه: البيهقي، ۱۴۲۴: ۳۷/۱).
- إن الرجل ليحبس على باب الجنة بالذنب عمله مائة عام وإنه ليرى أزواجه وخدمه (ابن أبي شيبة، ۱۴۲۷: ۴۲۴/۱۹).
۲. جاء أعرابي إلى رسول الله ﷺ فقال: يا نبي الله. فقال رسول الله ﷺ: «لست بنبي الله، ولكنني نبي الله» (الحاكم النيسابوري، ۱۴۱۱: ۲۵۱/۲).

۳. درباره وی نگر: الذهبي، ۲۰۰۳م، ج ۸۶۰/۲.

۴. درباره وی نگر: الذهبي، ۱۴۱۶: ۱۵۹/۱-۱۶۲.

عبید قرائت کرد و پس از آن می گوید که نقل ابن عطیه از حمزه که می گوید: «قرأ حرمان علی یحیی بن وثّاب، عن قراءة علی عبید بن نضیلة» با سخن کسائی مخالف است (الذهبی، ۱۴۱۶: ۱/۱۷۱).
بر اساس آنچه گذشت به نظر می رسد قرائت حرمان نتیجه ای است از قرائات منسوب به امام علی علیه السلام و قرائت ابن مسعود؛ چه اینکه اگرچه در برخی از مشایخ او در قرائت اختلاف شده، در اصل اینکه دست کم یکی از ابوالاسود و ابوحرب شیخ حرمان در قرائت هستند و یکی از عبید بن نضیله و یحیی بن وثّاب شیخ حرمان هستند اختلاف نشده است. قرائت ابوالاسود هم مستقیماً به امام علی علیه السلام منسوب می شود و قرائت ابوحرب با واسطه ابوالاسود و قرائت عبید و یحیی نیز منتهی به قرائت ابن مسعود می شود. همچنین اگر قرائت حرمان بر امام باقر علیه السلام ثابت باشد، تأثیر بیشتر قرائت امام علی علیه السلام در قرائت او می تواند پذیرفتنی شود.

۳. نحوه ارتباط حرمان و حمزة زیّات

حمزة زیّات همان گونه که گذشت، از راویان حرمان در مصادر عامّه است. وی در منابع امامیه نیز از حرمان روایت کرده (الطوسی، ۱۴۰۷: ۳۶۲/۹) و یکی از روایات مدح حرمان به او نسبت داده شده است (الکشی، ۱۴۰۹: ۴۶۳)^۱. در این بخش درباره داده هایی که در منابع عامّه درباره ارتباط قرائت حمزه و حرمان آمده، بحث خواهد شد.

۱-۳. قرائت حمزه بر حرمان

تنها شاگردی که برای حرمان در قرائت در آثار در دسترس یافت می شود، حمزة زیّات -دومین قاری کوفی در میان قراء هفتگانه-^۲ است. بسیاری چون ابوعبید قاسم بن سلام (د. ۲۲۶)، ابن مجاهد،

۱. وبهذا الإسناد، قال حدثني أيوب بن نوح، عن سعيد العطار، عن حمزة الزيات، قال سمعت حرمان بن أعين، يقول، قلت لأبي جعفر عليه السلام أمن شيعتكم أنا؟ قال: إي والله في الدنيا والآخرة، وما أحد من شيعتنا إلا وهو مكتوب عندنا اسمه واسم أبيه إلا من يتولى منهم عنا، قال، قلت: جعلت فداك أومن شيعتكم من يتولى عنكم بعد المعرفة؟ قال: يا حرمان نعم وأنت لا تدرکہم، قال حمزة: فتناظرنا في هذا الحديث فكتبنا به إلى الرضا عليه السلام نسأله عمن استثنى به أبو جعفر، فكتب هم الواقعة على موسى بن جعفر عليه السلام.

نسبت این حدیث به حمزة زیّات نمی تواند درست باشد؛ چه وی امامی مذهب نبوده و نقل حدیثی در خصوص تشیع حرمان با شخصیت او سازگار نیست؛ به ویژه که در ادامه می گوید که در خصوص مفاد این حدیث گفتگو کردیم. چنین گفتگویی با فضای اصحاب امامی سازگار است، نه حمزة زیّات. مهم تر اینکه در ادامه حدیث گفته شده که حمزه پس از شهادت امام کاظم علیه السلام و شکل گیری واقعه به امام رضا علیه السلام نامه نوشته در خصوص مفاد این حدیث؛ این در حالی است که حمزة زیّات سال ها قبل از شهادت امام کاظم علیه السلام از دنیا رفته است.

۲. درباره وی نگر: الذهبي، ۱۴۱۶: ۲۵۰/۱-۲۶۵.

ابن خالویه، مکی بن حموش، و دانی گفته‌اند که حمزه بر حمران قرائت کرده است (أبو عبید، ۱۴۲۶: ۲۱۷؛ ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۷۲؛ ابن خالویه، ۱۴۱۳: ۱۷/۱؛ مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۲۹۱۳/۴؛ الدانی، ۱۴۲۸: ۲۵۲/۱؛ ۲۶۲، ۲۶۶، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۲). ابن مهران نیز مانند بسیاری از عالمان حوزه قرائات درباره مشایخ حمزه می‌گوید: «وكان حمزة قد قرأ على أجلة أهل زمانه: جعفر بن محمد الصادق (عليه السلام) وعبد الرحمن بن أبي ليلى وحمران بن أعين وسليمان بن مهران الأعمش وغيرهم» (ابن مهران، [بی‌تا]، ۶۰-۶۱؛ مشابه: ۱۴۲۸: ۲۳؛ نیز نگر: [بی‌تا]، ۶۲، ۷۳).

درباره دوران قرائت حمزه بر حمران می‌توان به شواهدی توجّه داشت: دانی نقل می‌کند که حمزه در آغاز، قرآن را از حمران آموخت. سپس بر اعمش، ابواسحاق، و ابن ابی لیلی عرضه کرد (الدانی، ۱۴۲۸: ۲۷۰/۱). ذهبی نقل می‌کند که ابن جوصاء (د. ۳۲۰ ق) از «أبو حبيب محمد بن علي بن حبيب العجلي» نقل می‌کند که حمزه به مجلس حمران رفت و آمد داشت و در حالی که اصحاب حمران پیرامونش بودند، بر او قرائت می‌کرد. روزی اصحاب حمران، عائشه را یاد کردند و یکی از ایشان به او چیزی گفت. حمران نیز ساکت بود و او را نهی نکرد. حمزه بدو گفت: «ألا أراك تذكر عندك أم المؤمنين فلا تغير؟! لا والله لا قرأت عليك» و او را ترک کرد. ذهبی در ادامه تذکر می‌دهد که این حکایت «منقطع» است (الذهبی، ۱۴۱۶: ۱۷۲/۱).

۲-۳. قرائت حمران به مثابه پشتیبان قرائت حمزه

در برخی از تراث عامّه به قرائت حمران و دیگر مشایخ حمزه به عنوان پشتیبان قرائت حمزه توجه می‌شود. این مسئله را به ویژه می‌توان در آیه ۲۲ ابراهیم مشاهده کرد: واژه «بمصرخي» در این آیه را عموم قاریان به فتح یاء خوانده‌اند. ابن قتیبه (د. ۲۷۶ ق) نقل می‌کند که اعمش این واژه را به کسر یاء خوانده و حمزه در این مورد از او تبعیت کرده است (الدینوری، ۱۴۲۳: ۴۴). ابن مجاهد نیز نقل می‌کند که حمزه «بمصرخي» را به کسر یاء دوم خوانده و البته اسحاق ازرق نقل کرده که او هم مانند دیگران به فتح یاء دوم خوانده است (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۳۶۲؛ نیز نگر: ص ۳۶۴). ابن خالویه نیز گزارش می‌دهد که حمزه یاء را به کسر خوانده و بیشتر نحوی‌ها این قرائت او را تخطئه می‌کنند (ابن خالویه، ۱۴۱۳: ۳۳۵/۱).

زمخشری (ت ۵۳۸ ق) این قرائت را -البته بدون بیان قاری آن- ضعیف می‌داند و شواهد آن را زیر سؤال می‌برد (الزمخشری، ۱۴۰۷: ۵۵۱/۲). در مقابل برخی به دفاع از قرائت حمزه پرداخته‌اند؛ به عنوان نمونه، فاسی (د. ۶۵۶ ق) می‌گوید: «ولا وجه لما ذهبوا إليه من ذلك، فإنها قراءة صحيحة ثابتة، قرأ بها الأعمش ويحيى بن وثاب وحمران بن أعين وجماعة من التابعين» (الفاسی، ۲۰۰۷: ۱۰۲۲/۲). ابن جزری نیز در مقابل زمخشری در دفاع از قرائت حمزه استناد می‌کند به قرائت این سه نفر استناد می‌کند (ابن الجزری، [بی‌تا]، ۲۹۸/۲).

با این همه، استناد این قرائت به حرمان روشن نیست. اینکه به سه تن از مشایخ اصلی حمزه به عنوان مؤیدی برای قرائت او یاد شده، این احتمال را به نظر می‌رساند که الزاماً قرائت این سه به صورت مستقل به دست این عالمان نرسیده و این عالمان قرائت حمزه را که روشن نیست در خصوص این آیه برگرفته از کدام یک از مشایخش بوده، بر عهده چند تن از مشایخش گذاشته‌اند. شهادی بر این فرض در خصوص حرمان، این است که همان‌گونه که در بخش بعدی بیان خواهد شد، قرائات حرمان -مستقل از قرائت حمزه- در تراث عامّه تنها یک مورد در دست است.

۳-۳. چگونگی تأثیر قرائت حرمان در قرائت حمزه

برای روشن شدن چگونگی تأثیری گذاری قرائت حرمان بر قرائت حمزه، افزون بر آنچه گفته شد، باید تأملی در خود قرائت حرمان شود. به نظر می‌رسد با وجود آنکه قرائت حرمان منتهی به قرائات منسوب به امام علی علیه السلام و ابن مسعود می‌شود، نباید انتظار داشت که حرمان در قرائتی که اختیار کرده و به حمزه انتقال داده، در موارد اختلاف سیاهه مصحف عثمانی با قرائت امام علی علیه السلام و ابن مسعود، با قرائت عثمانی مخالفت کرده باشد؛ چه اینکه اولاً سخنی از خواندن قرائات خلاف مصحف عثمانی توسط حرمان در منابع عامّه دیده نمی‌شود، ثانیاً چنین مسئله‌ای درباره قرائت حمزه -که نخست بر حرمان خوانده- مطرح نشده، ثالثاً شواهدی بر رواج خواندن قرائات مخالف مصحف عثمانی در سده دوم به چشم نمی‌خورد و به نظر می‌رسد مصحف عثمانی در آن حد تثبیت شده باشد که جریان رسمی قراء حتی در کوفه از رسم آن تعدی نکنند (نگر: ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۶۷).

شهادی بر آنچه گفته شد در کلام دانی دیده می‌شود. وی در هنگام برشمردن مشایخ حمزه و بیان شیوه هرکدامشان به صراحت درباره حرمان می‌گوید: «وكان [حرمان] يقرأ قراءة ابن مسعود ولا يخالف مصحف عثمان يعبر حروف معاني عبدالله ولا يخرج من موافقة مصحف عثمان» و جالب اینکه تنها پس از بیان روش حرمان می‌گوید: «وهكذا كان اختيار حمزة» (الدانی، ۱۴۲۸: ۲۷۰/۱). گفتنی است که اگرچه آن‌گونه که در ادامه می‌آید، حرمان روایت‌گر قرائاتی از امامان است که مخالف رسم عثمانی است، شهادی بر حضور این قرائات در قرائت رسمی حرمان در دست نیست و با توجه به شرایط قرن دوم طبعی به نظر نمی‌رسد که حرمان از آن قرائات مخالف رسم عثمانی در قرائت رسمی خود استفاده کند.

۱. واژه «حرمان» از متن فعلی در دسترس جامع البیان فی القراءات السبع دانی افتاده است، اما ابن جزری که این عبارات دانی را عیناً نقل می‌کند، واژه «حرمان» را می‌آورد (ابن الجزری، ۱۴۲۹: ۳۹۵/۱). از این گذشته، اگر نام «حرمان» در عبارت نباشد، عبارت درباره ابواسحاق سبیعی می‌شود و این درحالی است که دانی در همان متن درباره ابواسحاق توضیح متفاوتی می‌دهد و اگر این عبارت هم به او بازگردد، عبارات دانی متهافت می‌شود.

۴. قرائات قرآنی حمران

در تراث اسلامی در دست، غیر از آیه ۲۲ سورة ابراهيم که بحث درباره آن گذشت، در یک موضع قرائتی از حمران یافت شد: ابوحیان اندلسی (د. ۷۴۵ق) ذیل آیه ۱۱۱ سورة یوسف نقل می‌گوید: «وقرأ حمران بن أعین، وعیسی الکوفی فیما ذکر صاحب اللوامح، وعیسی الثقفی فیما ذکر ابن عطیة: تصدیق وتفصیل و هدی و رحمة برفع الأربعة» (أبو حیان الأندلسی، ۱۴۲۰: ۳۳۸/۶). سمین (د. ۷۵۶ق) این قرائت را از حمران و عیسی ثقفی نقل کرده است (السمین، ۱۴۱۴: ۲۲۱/۴) و ابن عادل (د. ۸۸۰ق) این قرائت را از هر سه نقل کرده است (ابن عادل، ۱۴۱۹: ۲۳۲/۱۱). گفتنی است ظاهراً چنین قرائتی به دست مکی به حموش نرسیده؛ چه اینکه او مانند بسیاری دیگر قرائت به رفع در این آیه را به لحاظ قواعد عربی جایز می‌داند، اما در ادامه می‌گوید: «ولم یقرأ به أحد» (مکی بن حموش، ۱۴۲۳: ۳۷۴).

جدای از این دو آیه، در میراث در دسترس، آیه‌ای دیگر یافت نشد که ذیل آن به صراحت قرائتی به حمران نسبت داده شده باشد؛ بر این اساس، نمی‌توان قرائت حمران را بر اساس منابع موجود بازسازی کرد و به نظر می‌رسد قرائت حمران عمدتاً از آینه قرائت حمزه به نسل‌های بعدی رسیده باشد؛ به ویژه که علی‌رغم اتقان حمران در قرائت قرآن و فراگیری آن از قاریان بزرگ پیشین، -احتمالاً به دلیل اینکه تمرکز اصلی حمران بر فعالیت‌های حدیثی بوده- تنها حمزه به عنوان شاگرد او در قرائت در منابع اسلامی شناخته شده است و طریق دیگری به قرائت حمران در دست نیست؛ بنابراین به دلیل آنکه حمزه تمام قرائت حمران را عیناً انتقال نداده بلکه خود از مجموع آنچه از مشایخش از جمله حمران دریافته، اختیار قرائت کرده، تنها این روشن است که قرائت حمران در قرائت حمزه تأثیر داشته، اما نمی‌توان به صورت مشخص مواضع تبعیت حمزه از حمران را تعیین کرد؛ با این حال در منابع امامی قرائات از امامان به واسطه حمران نقل شده که بررسی آن می‌تواند دیدگاه حمران به قرآن و قرائتش را روشن‌تر کند:

- والذین کفروا أولیاءهم الطواغیت (البقرة: ۲۵۷): بسیاری این قرائت را به سند «ابن محبوب، عن ابن رئاب، عن حمران» از امام باقر علیه السلام نقل کرده است (السیاری، ۲۰۰۹: ۱۹). سیاری در جایی دیگر با واسطه محمد بن خالد برقی از حسن بن محبوب روایت می‌کند (السیاری، ۲۰۰۹: ۳۲). کلینی نیز این قرائت را به سند «سهل، عن ابن محبوب، عن ابن رئاب، عن حمران بن أعین» از امام باقر علیه السلام نقل کرده است (الکلینی، ۱۴۲۹: ۶۵۴/۱۵). این سند معلق بر سند پیشین کلینی است؛ لذا واسطه میان کلینی و سهل، «عدة من أصحابنا» است (الکلینی، ۱۴۲۹: ۶۵۴/۱۵، پ ۵). گفتنی است ابن خالویه این قرائت را از حسن بصری نقل می‌کند (ابن خالویه، [بی‌تا]، ۲۳). ابن جنی (ت ۳۹۲ق) نیز نقل می‌کند که جویریة بن بشیر از حسن بصری این قرائت را شنید (ابن جنی، ۱۴۱۹: ۲۲۳/۱).

- **إن الله اصطفى آدم ونوحا وآل إبراهيم وآل عمران وآل محمد على العالمين** (آل عمران: ۳۳): قرائت مذکور را سیاری به سند «محمد بن سنان، عن أبي خالد القمّاط، عن حرمان بن أعين» از امام باقر علیه السلام نقل کرده است (السیاری، ۲۰۰۹: ۳۰). واسطه میان محمد بن سنان و سیاری ممکن است محمد بن خالد برقی (نگر: السیاری، ۲۰۰۹: ۱۷، ۱۷۸، ۱۸۱) یا ابوسمینه (نگر: السیاری، ۲۰۰۹: ۱۸، ۲۵، ۳۱، ۳۸) باشد. این قرائت به طرق دیگری نیز از امامان نقل شده (نمونه: السیاری، ۲۰۰۹: ۳۰؛ العیاشی، ۱۳۸۰: ۱۶۹/۱-۱۷۰؛ الطوسی، ۱۴۱۴: ۳۰۰). همچنین از اعمش نقل شده که شقیق این قرائت را در مصحف ابن مسعود دیده است (الحسکانی، ۱۴۱۱: ۱۵۲/۱) و باقلانی (ت ۴۰۳ ق) اشاره می‌کند که برخی در آن زمان ادعا می‌کردند که ابن مسعود این قرائت را می‌خواند (الباقلانی، ۱۴۲۲: ۴۵۶/۲). گفتنی است فرات کوفی به سند «حدثني جعفر بن محمد الفزاري معنعناً عن حرمان» از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که آیه مذکور را چنین خوانده‌اند: «إن الله اصطفى آدم ونوحا وآل إبراهيم وآل محمد على العالمين» (الكوفي، ۱۴۱۰: ۷۸).

- **إني أوحيت إليك كما أوحيت إلى نوح والنبيين من بعده** (النساء: ۱۶۳): این قرائت را عیاشی به سند «عن زرارة وحرمان» از امام باقر و امام صادق علیه السلام نقل کرده است (العیاشی، ۱۳۸۰: ۲۸۵/۱). این قرائت را سیاری نیز به سند «البرقي، عن القاسم بن محمد، عن محمد الحلبي» از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند (السیاری، ۲۰۰۹: ۴۱).

- **له معقبات من خلفه و رقيب من بين يديه يحفظونه بأمر الله** (الرعد: ۱۱): این قرائت را سیاری به سند «القاسم بن عروة، عن (ابن) بكير، عن حرمان» با اضممار نقل کرده است (السیاری، ۲۰۰۹: ۶۹). ابن شهر آشوب نیز این قرائت را از حرمان از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱۹۷/۴). این قرائت به طرق دیگری نیز از صادقین علیه السلام نقل شده است (نمونه: القمي، ۱۴۰۴: ۳۶۱/۱؛ العیاشی، ۱۳۸۰: ۲۵۰/۲). ابن جنی نیز قرائت «بأمر الله» در این آیه را از علی علیه السلام، ابن عباس، عکرمه، زید بن علی، و جعفر بن محمد علیه السلام دانسته‌اند (ابن جنی، ۱۴۱۹: ۲۸/۲). گفتنی است لایه زیرین مصحف صنعاء نیز با قرائت «له معقبات من خلفه و رقيب من بين يديه» سازگار است (گودرزی و صادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۶).

- **بعثنا عليهم (عبدا) لنا ذا بأس شديد** (الإسراء: ۵): این قرائت را سیاری به سند «ابن محبوب، عن علي بن رئاب، عن حرمان» از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند (السیاری، ۲۰۰۹: ۷۹). در مقابل عیاشی

۱. لازم به ذکر است محققان کتاب القراءات توضیح داده‌اند که در چهار نسخه این کتاب «عباداً» آمده، اما ایشان به دلیل اقتضای سیاق این روایت و البته روایت بعد از آن، این واژه را در متن گذاشته‌اند (السیاری، ۲۰۰۹: ۷۹، پ ۲۱).

نقل می‌کند: «عن حمران عن أبي جعفر قال كان يقرأ «بعثنا عليكم عبدا لنا أولي بأس شديد» ثم قال: وهو القائم وأصحابه أولي بأس شديد» (العياشي، ۱۳۸۰: ۲/۲۸۱). البته تصحیف قرائت شاذّ به قرائت مشهور عادی به نظر می‌رسد اما در خصوص این روایت به دلیل اینکه مقصود از «أولي بأس شديد» نه یک نفر، بلکه امام زمان (عج) به همراه اصحاب‌شان دانسته شده‌اند، به نظر می‌رسد که در اصل روایت نیز «عبادا» به صیغه جمع بوده نه «عبدا». گفتنی است ابن جنی نقل می‌کند که قرائت علی عليه السلام، «عبیدا لنا» بوده است (ابن جنی، ۱۴۱۹: ۲/۵۸).

- وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها (الإسراء: ۱۶): عیاشی از حمران از امام باقر عليه السلام نقل می‌کند: «في قول الله «وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها» مشددة منصوبة تفسیرها: کثرتنا وقال: لا قرأتها مخففة» (العیاشی، ۱۳۸۰: ۲/۲۸۴؛ نیز نگر: القمی، ۱۴۰۴: ۲/۱۷). ابن جنی نیز در ذیل این آیه می‌گوید: «ومن ذلك قراءة علي بن أبي طالب عليه السلام: «أمرنا» في وزن عامرنا، و اختلف عن ابن عباس والحسن وأبي عمرو وأبي العالية وقتادة وابن كثير وعاصم والأعرج، وقرأ بها ابن أبي إسحاق وأبو رجاء والثقفی وسلام وعبدالله بن أبي يزيد والكلبي. وقرأ «أمرنا» مشددة الميم، ابن عباس بخلاف، وأبو عثمان النهدي، وأبو العالية بخلاف، وأبو جعفر محمد بن علي بخلاف والحسن بخلاف وأبو عمرو بخلاف والسدي وعاصم بخلاف» (ابن جنی، ۱۴۱۹: ۲/۶۰؛ مشابه: مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۶/۶۲۴).

- وما أرسلنا من رسول ولا نبي ولا محدث (الحج: ۵۲): این قرائت در بصائر الدرجات به سند «حدثنا علي بن إسماعيل عن صفوان بن يحيى عن الحارث بن المغيرة» و به سند «حدثنا أحمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن فضالة عن الحارث البصري» از حمران از امام باقر عليه السلام نقل شده است (الصفار، ۱۴۰۴: ۱/۳۲۳). کشی نیز آن را به سند «محمد بن مسعود، قال حدثنا علي بن الحسن بن علي بن فضال، قال حدثني العباس بن عامر، عن أبان بن عثمان عن الحارث بن المغيرة» از حمران از امام باقر عليه السلام نقل می‌کند (الکشي، ۱۴۰۹: ۱۷۷). این قرائت به طرق دیگری نیز از امامان عليهم السلام نقل شده است (نمونه: السیاری، ۲۰۰۹: ۹۰؛ الصفار، ۱۴۰۴: ۱/۳۱۹، ۳۲۴، ۳۷۰-۳۷۳؛ الکلینی، ۱۴۲۹: ۱/۴۲۸، ۴۳۰-۴۳۱، ۶۷۴؛ المفید، ۱۴۱۳: ۲۸۷، ۳۲۸-۳۲۹). همچنین این قرائت از ابن عباس، عبدالرحمن بن عوف (نمونه: السیوطی، ۱۴۰۴: ۴/۳۶۶)، محمد بن ابی بکر (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ج ۱/۱۸۵)، و قتاده (الصفار، ۱۴۰۴: ۱/۳۲۱) نقل شده است.

- وما هو على الغيب بظنين (التكوير: ۲۴): سیاری به سند «البرقي، عمّن رواه، عن حمران، عن زرار» از امام باقر عليه السلام این قرائت را نقل می‌کند (السیاری، ۲۰۰۹: ۱۷۳). این قرائت همچنین از ابن مسعود، ابن عباس، زید بن ثابت، ابن عمر، ابن زبیر، عایشه، ابوعمر، کسائی و جمعی دیگر از قراء

نقل شده و گفته شده که در مصحف ابن مسعود آمده و ابو عبیده نیز این قرائت را بر قرائت «بضنین» (به معنای بخیل) ترجیح داده؛ زیرا مشرکان پیامبر ﷺ را (نسبت به وحی) بخیل نمی دانستند بلکه تکذیب می کردند (الخطیب، ۱۴۲۲: ۱۰/۳۲۹-۳۳۱).^۱

نتیجه گیری

حرمان بن اعین از اصحاب صادقین علیه السلام است که به قرائات قرآنی توجه داشته است. گفته شده که وی بر امام باقر علیه السلام قرائت کرده است. همچنین وی بر ابوالاسود دؤلی یا فرزندش ابوحرب و بر عبید بن نضیله یا شاگردش یحیی بن وثاب قرائت کرده و قرائت قرآنی اش به قرائات منسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام و ابن مسعود بازمی گردد. تنها شاگرد شناخته شده وی در قرائات، حمزة بن حبیب زیات - از قاریان هفتگانه - است. حمزه قرائت حرمان را برای اصحابش روایت نکرده و تنها در اختیار خویش، از قرائت حرمان در کنار قرائات دیگر مشایخش بهره برده است؛ لذا قرائت حرمان بن اعین در قرائت حمزه بازتاب یافته، اما به صورت مستقل در تراث اسلامی باقی نمانده است. حرمان بن اعین بنابر گفته ابو عمرو دانی، قرائات ابن مسعود را که مخالف سیاهه مصاحف عثمانی بوده مستقیماً در اختیار خود، نمی خوانده و تنها معانی آن را رعایت می کرده و قرائات خویش را مانند دیگر قاریان آن دوره در چارچوب سیاهه مصحف عثمانی باقی می گذارده است. از حرمان بن اعین روایات محدودی نقل شده که در آن وی قرائاتی شاذ را از امام باقر علیه السلام نقل می کند.

۱. گفتنی است آیاتی در روایاتی چند از حرمان از امام باقر علیه السلام آمده که محتمل است در بردارنده قرائتی غیر مشهور باشد، اما به دلیل

روشن نبودن این احتمال به آن ها پرداخته نشد؛ با این حال فهرست آن روایات چنین است:

- البقرة: ۱۴۳: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱۷۹/۴.

- يوسف: ۸۱: السیاری، ۲۰۰۹: ۶۷.

- سبأ: ۲۳: السیاری، ۲۰۰۹: ۱۱۳.

فهرست منابع

١. ابن أبي حاتم، عبدالرحمن بن محمد، تفسير القرآن العظيم، تحقيق: أسعد محمد الطيّب، الرياض: مكتبة نزار مصطفى الباز، الطبعة الثالثة، ١٤١٩ق.
٢. ابن أبي شيبة، عبدالله بن محمد، المصنف، تحقيق: محمد عوامة، جدة: دارالقبلة، ١٤٢٧ق.
٣. ابن بابويه، محمد بن علي، علل الشرائع، قم: مكتبة الداوري، ١٣٨٥ش.
٤. ابن الجزري، محمد بن محمد، غاية النهاية في طبقات القراء، تحقيق: جمال الدين محمد شرف ومجدي فتحي السيد، طنطا: دارالصحابة للتراث، ١٤٢٩ق.
٥. ابن الجزري، محمد بن محمد، النشر في القراءات العشر، تحقيق: محمد علي الضباع، بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.
٦. ابن جني، أبو الفتح عثمان، المحتسب في تبیین وجوه شواذ القراءات والإيضاح عنها، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٩ق.
٧. ابن خالويه، الحسين بن أحمد، إعراب القراءات السبع وعللها، القاهرة: مكتبة القانجي، ١٤١٣ق.
٨. ابن خالويه، الحسين بن أحمد، مختصر في شواذ القرآن من كتاب البديع، القاهرة: مكتبة المتنبی، بی تا.
٩. ابن السلا، أمين الدين عبدالوهاب، طبقات القراء السبعة وذكر مناقبهم وقراءاتهم، تحقيق: أحمد محمد عزوز، بيروت: المكتبة العصرية، ١٤٢٣ق.
١٠. ابن سوار، أحمد بن علي، المستنير في القراءات العشر، تحقيق: جمال الدين محمد شرف، طنطا: دارالصحابة للتراث، ٢٠٠٢م.
١١. ابن شهر آشوب، محمد بن علي، مناقب آل أبي طالب، قم: انتشارات علامه، ١٣٧٩ق.
١٢. ابن عادل، عمر بن علي، اللباب في علوم الكتاب، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٩ق.
١٣. ابن عدي، أبو أحمد الجرجاني، الكامل في ضعفاء الرجال، بيروت: المكتبة العلمية، ١٤١٨ق.
١٤. ابن غلبون، طاهر بن عبدالمنعم، التذكرة في القراءات، تحقيق: عبدالفتاح بحيري إبراهيم، القاهرة: الزهراء للأعلام العربي، ١٤١٠ق.
١٥. ابن مجاهد، أحمد بن موسى، كتاب السبعة في القراءات، تحقيق: شوقي ضيف، مصر: دارالمعارف، ١٤٠٠ق.

۱۶. ابن مهران، أحمد بن الحسين، الغاية في القراءات العشر، تحقيق: أحمد فريد المزيدي، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۸ق.
۱۷. ابن مهران، أحمد بن الحسين، المبسوط في القراءات العشر، سبيع حمزة حاكمي، دمشق: مجمع اللغة العربية، بی تا.
۱۸. ابن النديم، محمد بن إسحاق، كتاب الفهرست، تحقيق: رضا تجدد، تهران: اساطير، ۱۳۸۱ش.
۱۹. أبوحیان الأندلسي، محمد بن يوسف، البحر المحيط في التفسير، بيروت: دارالفكر، ۱۴۲۰ق.
۲۰. أبوعبید، القاسم بن سلام، فضائل القرآن، تحقيق: وهبي سليمان غاوجي، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۶ق.
۲۱. أحمد بن حنبل، أبو عبدالله الشيباني، العلل ومعرفة الرجال، رواية ابنه عبدالله، تحقيق: وصي الله بن محمد عباس، الرياض: دارالخاني، ۱۴۲۲ق.
۲۲. الأسترابادي، محمد بن علي، منهج المقال في تحقيق أحوال الرجال، تعلية: الوحيد البهبهاني، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۲۲ق.
۲۳. الباقلاني، محمد بن الطيب، الانتصار للقرآن، تحقيق: محمد عصام القضاة، بيروت: دارالفتح، ۱۴۲۲ق.
۲۴. البخاري، محمد بن إسماعيل، التاريخ الكبير، تحقيق: محمد بن صالح الدباسي، الرياض: الناشر المتميز، ۱۴۴۰ق.
۲۵. البيهقي، أحمد بن الحسين، السنن الكبرى، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۴ق.
۲۶. البيهقي، أحمد بن الحسين، شعب الإيمان، تحقيق: عبدالعلي عبدالحميد حامد، الرياض: مكتبة الرشد، ۱۴۲۳ق.
۲۷. الحاكم النيسابوري، محمد بن عبدالله، المستدرک على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۱ق.
۲۸. الحسكاني، عبيد الله بن عبدالله، شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، تحقيق: محمدباقر محمودي، تهران: مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، ۱۴۱۱ق.
۲۹. الحلبي، حسن بن سليمان، مختصر البصائر، تحقيق: مشتاق المظفر، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۲۱ق.

٣٠. الحلبي، حسن بن يوسف، رجال العلامة الحلبي، النجف: المطبعة الحيدرية، ١٣٨١ق.
٣١. الحموي، ياقوت بن عبدالله، معجم الأدباء، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دارالغرب الإسلامي، ١٤١٤ق.
٣٢. الخصيبي، الحسين بن حمدان، الرسالة الرستبائية، سلسلة التراث العلوي، تحقيق: أبو موسى والشيخ موسى، لبنان: دار لأجل المعرفة، ٢٠٠٦م.
٣٣. الخطيب، عبداللطيف محمد، معجم القراءات، دمشق: دار سعد الدين، ١٤٢٢ق.
٣٤. الداني، عثمان بن سعيد، جامع البيان في القراءات السبع، الشارقة: جامعة الشارقة، ١٤٢٨ق.
٣٥. الدينوري، عبدالله بن مسلم بن قتيبة، تأويل مشكل القرآن، تحقيق: إبراهيم شمس الدين، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٢٣ق.
٣٦. الذهبي، محمد بن أحمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: بشار عواد معروف، بی جا، دارالغرب الإسلامي، ٢٠٠٣م.
٣٧. الذهبي، محمد بن أحمد، سير أعلام النبلاء، تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرناؤوط، ط: ٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ق.
٣٨. الذهبي، محمد بن أحمد، معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، تحقيق: طيار آلتي قولاج، إستانبول: مركز البحوث الإسلامية، ١٤١٦ق.
٣٩. الذهبي، محمد بن أحمد، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، تحقيق: علي محمد البجاوي، بيروت: دارالمعرفة، ١٣٨٢ق.
٤٠. الرعيني، محمد بن شريح، الكافي في القراءات السبع، تحقيق: أحمد محمود عبدالسميع الشافعي، بيروت: دارالكتب العلمية، ٢٠٠٩م.
٤١. الأزاري، أحمد بن محمد، رسالة أبي غالب الزراري إلى ابنه في ذكر آل أعين، تحقيق: محمدرضا حسيني، قم: مركز البحوث والتحقيقات الإسلامية، ١٣٦٩ش.
٤٢. الزمخشري، محمود بن عمر، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، تحقيق: مصطفى حسين أحمد، بيروت: دارالكتاب العربي، ١٤٠٧ق.
٤٣. السمين، أحمد بن يوسف، الدر المصون في علوم الكتاب المكنون، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٤ق.

۴۴. السیاری، أحمد بن محمد، کتاب القراءات أو التنزیل والتحریف، تحقیق: إیتان کولبرغ ومحمد علی أميرمعزی، لیدن: دار بریل للنشر، ۲۰۰۹م.
۴۵. السیوطی، عبدالرحمن بن أبی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: مكتبة المرعشي النجفی، ۱۴۰۴ق.
۴۶. الشهاری، إبراهیم بن القاسم، طبقات الزیدية الکبری (القسم الثالث) [ويسمى بلوغ المراد إلى معرفة الإسناد]، تحقیق: عبدالسلام بن عباس الوجیه، الأردن: مؤسسة الإمام زید بن علی الثقافیه، ۱۴۲۱ق.
۴۷. الشهرزوری، المبارک بن الحسن، المصباح الزاهر فی القراءات العشر البواهر، تحقیق: عبدالرحیم الطرهونی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۹ق.
۴۸. شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۰ق.
۴۹. صادقی، بهنام و گودرزی، بهنام، مصحف صنعاء و مسئلة خاستگاه قرآن، ترجمه و مقدمه: مرتضی کریمی نیا، تهران: هرمس، ۱۴۰۰ش.
۵۰. الصدر، السید حسن، تکملة أمل الآمل، تحقیق: حسین علی محفوظ وعبدالکریم الدبایغ وعدنان الدبایغ، بیروت: دارالمؤرخ العربی، ۱۴۲۹ق.
۵۱. الصفار، محمد بن الحسن، بصائر الدرجات، تحقیق: محسن کوجه باغی، قم: مكتبة المرعشي النجفی، ۱۴۰۴ق.
۵۲. الطبری، عبدالکریم بن عبدالصمد، التلخیص فی القراءات الثمان، مکه: مكتبة التوعية الإسلامیه، ۱۴۱۲ق.
۵۳. الطوسی، محمد بن الحسن، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تحقیق: السید حسن الموسوي الخرسان، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۹۰ق.
۵۴. الطوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
۵۵. الطوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، تحقیق: السید حسن الموسوي الخرسان، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۵۶. الطوسی، محمد بن الحسن، رجال الطوسی، تحقیق: جواد القیومی الأصفهانی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۳۷۳ش.

٥٧. الطوسي، محمد بن الحسن، فهرست كتب الشيعة وأصول وأسماء المصنفين وأصحاب الأصول، تحقيق: عبدالعزيز طباطبائي، قم: مكتبة المحقق الطباطبائي، ١٤٢٠ق.
٥٨. الطوسي، محمد بن الحسن، كتاب الغيبة، تحقيق: عباد الله تهراني و علي احمد ناصح، قم: دارالمعارف الإسلامية، ١٤١١ق.
٥٩. العقيلي، محمد بن عمرو، الضعفاء الكبير، تحقيق: عبدالمعطي أمين قلعجي، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠٤ق.
٦٠. العياشي، محمد بن مسعود، التفسير، تحقيق: هاشم رسولي محلاتي، تهران: المطبعة العلمية، ١٣٨٠ق.
٦١. الفاسي، محمد بن الحسن، اللآلي الفريدة في شرح القصيدة، تحقيق: جمال الدين محمد شرف، طنطا: دارالصحابة للتراث، ٢٠٠٧م.
٦٢. القفطي، علي بن يوسف، إنباه الرواة على أنباه النحاة، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دارالفكر العربي، ١٤٠٦ق.
٦٣. القمي، علي بن إبراهيم، تفسير القمي، تحقيق: طيب موسى جزائري، قم: دارالكتاب، ١٤٠٤ق.
٦٤. الكليني، محمد بن يعقوب، الكافي، قم: دارالحديث، ١٤٢٩ق.
٦٥. الكشي، محمد بن عمر، اختيار معرفة الرجال، اختيار: محمد بن الحسن الطوسي، تحقيق: حسن مصطفوي، مشهد: مؤسسة نشر دانشگاه مشهد، ١٤٠٩ق.
٦٦. الكوفي، فرات بن إبراهيم، تفسير فرات الكوفي، تحقيق: محمد الكاظم، تهران: وزارة الإرشاد الإسلامي، ١٤١٠ق.
٦٧. مجلسي، محمدباقر، بحار الأنوار؛ الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٠٣ق.
٦٨. مدني، محمدحسين، ميراث قرآني ابان بن تغلب، قم: دارالحديث، ١٣٩٤ش.
٦٩. المزي، يوسف بن عبد الرحمن، تهذيب الكمال في أسماء الرجال، تحقيق: بشار عواد معروف، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٠ق.
٧٠. المفيد، محمد بن محمد بن النعمان، الاختصاص، تحقيق: علي أكبر غفاري و محمود محرمي زرندي، قم: المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد، ١٤١٣ق.

۷۱. مکی بن حموش، مشکل إعراب القرآن، بیروت: دارالیمامة، ۱۴۲۳ق.
۷۲. مکی بن حموش، الهدایة إلى بلوغ النهایة، الشارقة: جامعة الشارقة، ۱۴۲۹ق.
۷۳. النجاشي، أحمد بن علي، رجال النجاشي، تصحيح: موسى شبیری زنجانی، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۳۶۵ش.
۷۴. النويري، محمد بن محمد، شرح طيبة النشر في القراءات العشر، تحقيق: مجدي باسلوم، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۴ق.
۷۵. الهمداني، الحسن بن أحمد، غاية الاختصار في قراءات العشرة أئمة الأطهار، تحقيق: أشرف محمد فؤاد طلعت، طنطا: دارالصحابة للتراث، ۱۴۲۷ق.
۷۶. الیغموري، یوسف بن أحمد، نور القبس المختصر من المقتبس؛ في أخبار النحاة والأدباء الشعراء والعلماء، تحقيق: رودلف زلهایم، قیسبادن: دارالنشر فرانسن شتایز، ۱۳۸۴ق.

References

1. Abū 'Ubayd, al-Qāsim bin Sallām, *Fadā'il al-Qurān (The Virtues of the Quran)*, Edited by Wahbī Sulaymān Ghawājī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1426 AH (2005 CE).
2. Abū Ḥayyān al-Andalusī, Moḥammad bin Yūsuf, *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Taḥsīn (The Surrounding Sea in Exegesis)*, Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH (2000 CE).
3. Aḥmad bin Ḥanbal, Abū 'Abdullah al-Shaybānī, *Al-'Illal wa Ma'rifah al-Rijāl (The Flaws and Knowledge of the Narrators)*, narrated by his son 'Abdullah, Edited by Waṣī'ullah bin Moḥammad 'Abbās, Riyadh: Dār al-Khānī, 1422 AH (2002 CE).
4. Al-'Aqīlī, Moḥammad bin 'Amr, *Al-Ḍu'aḥ al-Kabīr (The Great Weak Narrators)*, Edited by 'Abd al-Muṭī 'Amīn Qal'ajī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1404 AH (1984 CE).
5. Al-'Ayyāshī, Moḥammad bin Mas'ūd, *Al-Taḥsīn (The Commentary)*, Edited by Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Tehran: Al-Maṭba'ah al-'Ilmiyah, 1380 AH (1960 CE).
6. Al-Astrābādī, Moḥammad bin 'Alī, *Manhaj al-Maqāl fī Taḥqīq Aḥwāl al-Rijāl (The Methodology of Article in the Research of Men's Status)*, commentary by al-Wahīd al-Bahbahānī, Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt, 1422 AH (2002 CE).
7. Al-Azrārī, Aḥmad bin Moḥammad, *Risālat Abī Ghālib al-Zarārī ilā Ibnūhū fī Dhikr Āl A'īn (The Letter of Abī Ghālib al-Zarārī to His Son on the Mention of the Family of A'īn)*, Edited by Moḥammad-Ridā Ḥusaynī, Qom: Markaz al-Buḥūth wa al-Taḥqīqāt al-Islāmīyah, 1369 SH (1990 CE).
8. Al-Bāqalānī, Moḥammad bin al-Ṭayyib, *Al-Intiṣār li-l-Qurān (The Triumph for the Quran)*, Edited by Moḥammad 'Isām al-Qudāh, Beirut: Dār al-Faṭḥ, 1422 AH (2002 CE).
9. Al-Bayhaqī, Aḥmad bin al-Ḥusayn, *Al-Sunan al-Kubrā (The Great Sunan)*, Edited by Moḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1424 AH (2003 CE).
10. Al-Bayhaqī, Aḥmad bin al-Ḥusayn, *Shu'ab al-'Imān (The Branches of Faith)*, Edited by 'Abd al-'Alī 'Abd al-Ḥamīd Ḥamīd, Riyadh: Maktabah al-Rushd, 1423 AH (2003 CE).
11. Al-Bukhārī, Moḥammad bin Ismā'īl, *Al-Tārīkh al-Kabīr (The Great History)*, Edited by Moḥammad bin Šāliḥ al-Dabāsī, Riyadh: Al-Nāshir al-Mutamayyiz, 1440 AH (2019 CE).
12. Al-Dānī, 'Uthmān bin Sa'id, *Jāmi' al-Bayān fī al-Qirā'āt al-Sab' (The Comprehensive Explanation of the Seven Readings)*, Sharjah: University of Sharjah, 1428 AH (2007 CE).
13. Al-Dhahabī, Moḥammad bin Aḥmad, *Ma'refat al-Qurrā' al-Kibār 'alā al-Ṭabaqāt wa al-'Asār (Knowledge of the Great Reciters Across Eras and Generations)*, Edited by Ṭayyār Āltī Qulāch, Istanbul: Markaz al-Buḥūth al-Islāmīyah, 1416 AH (1996 CE).
14. Al-Dhahabī, Moḥammad bin Aḥmad, *Mīzān al-I'tidāl fī Naqd al-Rijāl (The Balance of Moderation in the Criticism of Narrators)*, Edited by 'Alī Moḥammad al-Bijāwī, Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1382 AH (1962 CE).

15. Al-Dhahabī, Moḥammad bin Aḥmad, *Siyar A'lām al-Nubalā'* (*The Lives of the Noble Figures*), Edited by a group of scholars under the supervision of Shaykh Shu'ayb al-Arnā'ūt, 3rd Edition, Beirut: Maktabat al-Risālah, 1405 AH (1985 CE).
16. Al-Dhahabī, Moḥammad bin Aḥmad, *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-'Alām* (*History of Islam and the Deaths of the Famous and the Prominent*), Edited by Bashār 'Awād Ma'rūf, Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 2003 CE.
17. Al-Dīnawarī, 'Abdullah bin Muslim bin Qutaybah, *Ta'wīl Mushkil al-Qurān* (*Interpretation of the Difficult Quranic Verses*), Edited by Ibrāhīm Shams al-Dīn, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1423 AH (2003 CE).
18. Al-Fāsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Al-Lālī al-Farīda fī Sharḥ al-Qasīdah* (*The Unique Pearls in the Explanation of the Poem*), Edited by Jamāl al-Dīn Moḥammad Sharaf, Ṭanṭā: Dār al-Ṣaḥābah li-l-Turāth, 2007 CE.
19. Al-Ḥākim al-Naysābūrī, Moḥammad bin 'Abdullah, *Al-Mustadrak 'alā al-Ṣaḥīḥayn* (*The Supplement to the Two Ṣaḥīḥs*), Edited by Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Atā, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1411 AH (1991 CE).
20. Al-Hamadani, al-Ḥasan bin Aḥmad, *Ghayat al-Ikhtisār fī Qirā'āt al-'Asharah A'immat al-Tāhirīn* (*The Ultimate Summary in the Readings of the Ten Imams*), Edited by Ashraf Moḥammad Fū'ād Ṭal'at, Ṭanṭā: Dār al-Ṣaḥābah li-l-Turāth, 1427 AH (2007 CE).
21. Al-Ḥamawī, Yāqūt bin 'Abdullah, *Mu'jam al-Adabā'* (*The Dictionary of Writers*), Edited by Iḥsān 'Abbās, Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1414 AH (1993 CE).
22. Al-Ḥaskānī, 'Ubaydullah bin 'Abdullah, *Shawāhid al-Tanzīl li-Qawā'id al-Tafdhīl* (*The Witnesses of Revelation for the Rules of Preference*), Edited by Moḥammad Bāqir Maḥmūdī, Tehran: Majma' Iḥyā' al-Thaqāfah al-Islāmīyah, 1411 AH (1991 CE).
23. Al-Ḥillī, Ḥasan bin Sulaymān, *Mukhtaṣar al-Basā'ir* (*Summary of the Insights*), Edited by Mushtāq al-Muẓaffar, Qom: Mu'assasah al-Nashr al-Islāmī, 1421 AH (2001 CE).
24. Al-Ḥillī, Ḥasan bin Yūsuf, *Rijāl al-'Allāmah al-Hillī* (*The Narrators' Evaluation Bibliography of al-Hillī*), Najaf: Al-Maṭba'ah al-Haydariyyah, 1381 AH (1961 CE).
25. Al-Khashī, Moḥammad bin 'Umar, *Ikhtiyār Ma'rifah al-Rijāl* (*Choice of the Knowledge of Men*), Edited by Moḥammad bin al-Ḥasan al-Tūsī, Edited by Ḥasan Muṣṭafawī, Mashhad: Mu'assasah Nāshir Dānishgāh Mashhad, 1409 AH (1989 CE).
26. Al-Khaṣībī, al-Ḥusayn bin Ḥamdān, *Al-Risālah al-Rustabashīyah* (*The Rustabashī Treatise*), Silsilat al-Turāth al-'Alawī, Edited by Abū Mūsā and Shaykh Mūsā, Lebanon: Dār li-'Ajl al-Ma'rifah, 2006 CE.
27. Al-Khaṭīb, 'Abd al-Laṭīf Moḥammad, *Mu'jam al-Qirā'āt* (*The Dictionary of Readings*), Damascus: Dār Sa'd al-Dīn, 1422 AH (2002 CE).
28. Al-Kūfī, Furāt bin Ibrāhīm, *Tafsīr Furāt al-Kūfī* (*The Commentary of Furāt al-Kūfī*), Edited by Moḥammad al-Kāẓim, Tehran: Wizārat al-Irshād al-Islāmī, 1410 AH (1990 CE).
29. Al-Kulaynī, Moḥammad bin Ya'qūb, *Al-Kāfī* (*The Sufficient Source for Narrations*), Qom: Dār al-Ḥadīth, 1429 AH (2009 CE).
30. Al-Madanī, Moḥammad Ḥusayn, *Mīrāth Qurānī Abān bin Taghlib* (*The Quranic Legacy of Abān bin Taghlib*), Qom: Dār al-Ḥadīth, 1394 SH (2015 CE).

31. Al-Majlisī, Moḥammad Bāqir, *Bihār al-Anwār (Seas of Light; The Complete Collection of Narrations about the Imams of the Pure)*, Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī, 1403 AH (1983 CE).
32. Al-Mizzī, Yūsuf bin 'Abd al-Raḥmān, *Tahdhīb al-Kamāl fī Asmā' al-Rijāl (Refinement of Perfection in the Names of Men)*, Edited by Bashār 'Awād Ma'rūf, Beirut: Mu'assasah al-Risālah, 1400 AH (1980 CE).
33. Al-Mufīd, Moḥammad bin Moḥammad bin al-Nu'mān, *Al-Ikhtiṣāṣ (The Special Treatise)*, Edited by 'Alī-Akbar Ghafārī and Maḥmūd Mihramī Zarandī, Qom: al-Mu'tamar al-'Ālamī li-Alfiyah al-Shaykh al-Mufīd, 1413 AH (1993 CE).
34. Al-Najjāshī, Aḥmad bin 'Alī, *Rijāl al-Najjāshī (The Narrators' Evaluation Bibliography of al-Najjāshī)*, Edited by Mūsā Shabīr Zanjānī, Qom: Mu'assasah al-Naṣr al-Islāmī, 1365 SH (1986 CE).
35. Al-Nawawī, Moḥammad bin Moḥammad, *Sharḥ Ṭaybah al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashar (Explanation of Ṭaybah al-Nashr in the Ten Readings)*, Edited by Majdī Bāsilūm, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1424 AH (2004 CE).
36. Al-Qaṭfī, 'Alī bin Yūsuf, *Inbāḥ al-Ruwāt 'alā Inbāḥ al-Nuḥāt (The Report of Narrators on the Report of Grammarians)*, Edited by Moḥammad Abū al-Fadl Ibrāhīm, Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabī, 1406 AH (1986 CE).
37. Al-Qumī, 'Alī bin Ibrāhīm, *Tafsīr al-Qumī (The Commentary of al-Qumī)*, Edited by Ṭayyib Mūsawī Jazā'irī, Qom: Dār al-Kitāb, 1404 AH (1984 CE).
38. Al-Ra'īnī, Moḥammad bin Sharīḥ, *Al-Kāfī fī al-Qirā'āt al-Sab' (The Sufficient Book on the Seven Readings)*, Edited by Aḥmad Maḥmūd 'Abd al-Samī' al-Shāfi'ī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 2009 CE.
39. Al-Ṣadr, Sayyid Ḥasan, *Takmilat Amal al-Āmal (Completion of the Hopes)*, Edited by Ḥusayn 'Alī Maḥfūz, 'Abd al-Karīm al-Dabbāgh, and 'Adnān al-Dabbāgh, Beirut: Dār al-Mu'arrikh al-'Arabī, 1429 AH (2009 CE).
40. Al-Ṣaffār, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Bāṣā'ir al-Darajāt (Glimpses of the Ranks)*, Edited by Muḥsin Kūchah-Bāghī, Qom: Maktabat al-Mar'ashī al-Najafī, 1404 AH (1984 CE).
41. Al-Samīn, Aḥmad bin Yūsuf, *Al-Durr al-Maṣūn fī 'Ulūm al-Kitāb al-Maknūn (The Preserved Pearl in the Sciences of the Hidden Book)*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1414 AH (1994 CE).
42. Al-Shahārī, Ibrāhīm bin al-Qāsim, *Ṭabaqāt al-Zaydiyyah al-Kubrā (The Great Classes of the Zaydis) [Part Three]*, Edited by 'Abd al-Salām bin 'Abbās al-Wajīh, Jordan: Mu'assasah al-Imām Zayd bin 'Alī al-Thaqāfiyah, 1421 AH (2001 CE).
43. Al-Shahrazūrī, al-Mubārak bin al-Ḥasan, *Al-Miṣbāḥ al-Zāhir fī al-Qirā'āt al-'Ashar al-Bawāhir (The Radiant Lamp in the Ten Famous Readings)*, Edited by 'Abd al-Raḥīm al-Ṭarḥūnī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1429 AH (2009 CE).
44. Al-Siyārī, Aḥmad bin Moḥammad, *Kitāb al-Qirā'āt aw al-Tanzīl wa al-Taḥrīf (The Book of Readings or Revelation and Distortion)*, Edited by Eytan Kolberg and Moḥammad 'Alī Amīr Ma'zī, Leiden: Brill Publishing, 2009 CE.
45. Al-Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr, *Al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi-l-Ma'thūr (The Scattered Pearls in Commentary According to the Narrations)*, Qom: Maktabat al-Mar'ashī al-Najafī, 1404 AH (1984 CE).

46. Al-Ṭabarī, ‘Abd al-Karīm bin ‘Abd al-Ṣamad, *Al-Talkhīṣ fī al-Qirā’āt al-Thamān* (Summary of the Eight Readings), Makkah: Maktabat al-Taw’īyah al-Islāmīyah, 1412 AH (1992 CE).
47. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Al-Amālī* (The Dictations), Qom: Dār al-Thaqāfah, 1414 AH (1994 CE).
48. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Al-Istibṣār fīmā Ikhtalafa min al-Akḥbār* (Clarification of the Differences in Reports), Edited by Sayyid Ḥasan al-Mūsawī al-Kharsān, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah, 1390 AH (1970 CE).
49. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Fihrist Kutub al-Shī’ah wa Uṣūl wa Asmā’ al-Muṣannifīn wa Aṣḥāb al-‘Uṣūl* (Index of Shī’ah Books, Their Principles, Authors, and Their Companions), Edited by ‘Abd al-‘Azīz Ṭabāṭabā’ī, Qom: Maktabat al-Muḥaqqiq al-Ṭabāṭabā’ī, 1420 AH (2000 CE).
50. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Kitāb al-Ghaybah* (The Book of Occultation), Edited by ‘Abādullah Ṭīhrānī and ‘Alī Aḥmad Nāṣiḥ, Qom: Dār al-Ma’ārīf al-Islāmīyah, 1411 AH (1991 CE).
51. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Rijāl al-Ṭūsī* (The Narrators’ Evaluation Bibliography of al-Ṭūsī), Edited by Jawād al-Qayyūmī al-Isfahānī, Qom: Mu’assasah al-Naṣr al-Islāmī, 1373 SH (1994 CE).
52. Al-Ṭūsī, Moḥammad bin al-Ḥasan, *Tahdhīb al-Aḥkām* (The Refinement of the Rulings), Edited by Sayyid Ḥasan al-Mūsawī al-Kharsān, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah, 1407 AH (1987 CE).
53. Al-Yaghmurī, Yūsuf bin Aḥmad, *Nūr al-Qabas al-Mukhtaṣar min al-Muqtabas; fī Akḥbār al-Naḥāh wa al-Adabā’ al-Shu’arā’ wa al-‘Ulamā’* (The Shortened Light of the Beacon in the News of Grammarians, Literary Men, Poets, and Scholars), Edited by Rudolf Zelhāym, Kīsbādn: Franz Steiß Publishing, 1384 AH (1964 CE).
54. Al-Zamaksharī, Maḥmūd bin ‘Umar, *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmid al-Tanzīl wa ‘Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Tawīl* (The Revealer of the Realities of the Subtleties of Revelation and the Sources of Sayings on Interpretation), Edited by Muṣṭafā Ḥusayn Aḥmad, Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH (1987 CE).
55. Ibn ‘Ādal, ‘Umar bin ‘Alī, *Al-Lubāb fī ‘Ulūm al-Kitāb* (The Essence of the Sciences of the Book), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1419 AH (1999 CE).
56. Ibn ‘Adī, Abū Aḥmad al-Jurjānī, *Al-Kāmil fī Du’afā’ al-Rijāl* (The Complete Work on the Weaknesses of the Narrators of Narration), Beirut: Al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1418 AH (1997 CE).
57. Ibn Abī Ḥātam, ‘Abd al-Raḥmān bin Moḥammad, *Tafsīr al-Qurān al-‘Azīm* (The Exegesis of the Holy Quran), Edited by As’ad Moḥammad al-Ṭayyib, Riyadh: Maktabah Naẓār Muṣṭafā al-Bāz, 3rd Edition, 1419 AH (1998 CE).
58. Ibn Abī Shaybah, ‘Abdullah bin Moḥammad, *Al-Muṣannaf* (The Compiled Work), Edited by Moḥammad ‘Awāmah, Jeddah: Dār al-Qiblah, 1427 AH (2006 CE).
59. Ibn al-Jazari, Moḥammad bin Moḥammad, *Al-Nashr fī al-Qirā’āt al-‘Ashr* (The Diffusion in the Ten Readings), Edited by Moḥammad ‘Alī al-Ḍabbā’, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, n.d.
60. Ibn al-Jazari, Moḥammad bin Moḥammad, *Gḥāyat al-Nahāyah fī Ṭabaqāt al-Qurrā’* (The Ultimate End in the Ranks of the Quranic Reciters), Edited by Jamāl al-Dīn

- Moḥammad Sharaf and Magdī Fathī al-Sayyid, Ṭanṭā: Dār al-Ṣaḥābah li-l-Turāth, 1429 AH (2008 CE).
61. Ibn al-Nadīm, Moḥammad bin Ishāq, *Kitāb al-Fihrist (The Bibliography)*, Edited by Riḍā Tajaddud, Tehran: Asāfīr, 1381 SH (2002 CE).
 62. Ibn al-Sallār, Amīn al-Dīn 'Abd al-Wahhāb, *Ṭabaqāt al-Qurrā' al-Sab'ah wa Dhikr Manāqibihim wa Qirā'ātihim (The Ranks of the Seven Reciters and the Mention of Their Virtues and Readings)*, Edited by Aḥmad Moḥammad 'Azwaz, Beirut: Al-Maktabah al-'Asrīyah, 1423 AH (2003 CE).
 63. Ibn Bābawayh, Moḥammad bin 'Alī, *'Ilal al-Sharā'i' (The Causes of the Religious Laws)*, Qom: Maktabah al-Dāwīrī, 1385 SH (2006 CE).
 64. Ibn Ghalbūn, Ṭāhir bin 'Abd al-Ma'nām, *Al-Tadhkirah fī al-Qirā'āt (The Reminder in the Readings)*, Edited by 'Abd al-Fattāḥ Baḥūrī Ibrāhīm, Cairo: Al-Zahrā' li-l-'Ulūm al-'Arabīyah, 1410 AH (1990 CE).
 65. Ibn Jinnī, Abū al-Faṭḥ 'Uthmān, *Al-Muḥtasib fī Tabyīn Wujūh Shawādh al-Qirā'āt wa al-Idāḥ 'Anḥā (The Censorship in Explaining the Rare Readings and Clarifying Them)*, Edited by Moḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1419 AH (1998 CE).
 66. Ibn Khālawayh, al-Ḥusayn bin Aḥmad, *I'rāb al-Qirā'āt al-Sab' wa 'Ilaluhā (Grammar of the Seven Readings and Their Causes)*, Cairo: Maktabah al-Qānījī, 1413 AH (1993 CE).
 67. Ibn Khālawayh, al-Ḥusayn bin Aḥmad, *Mukhtaṣar fī Shawādh al-Qurān min Kitāb al-Badī' (An Overview of the Rare Readings of the Quran from the Book of Al-Badī')*, Cairo: Maktabah al-Mutannabī, n.d.
 68. Ibn Mehrān, Aḥmad bin al-Ḥusayn, *Al-Ghāyah fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Ultimate in the Ten Readings)*, Edited by Aḥmad Farīd al-Mazīdī, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1428 AH (2007 CE).
 69. Ibn Mehrān, Aḥmad bin al-Ḥusayn, *Al-Mabsūt fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Expanded Work in the Ten Readings)*, Sabī' Ḥamzah Ḥakīmī, Damascus: Majma' al-Lughah al-'Arabīyah, n.d.
 70. Ibn Mujāhid, Aḥmad bin Mūsā, *Kitāb al-Sab'ah fī al-Qirā'āt (The Book of the Seven Readings)*, Edited by Shawqī Ḍayf, Egypt: Dār al-Ma'ārif, 1400 AH (1980 CE).
 71. Ibn Shahr Āshūb, Moḥammad bin 'Alī, *Maqānib Āl Abī Ṭālib (The Virtues of the Family of Abū Ṭālib)*, Qom: Intishārāt 'Allāmah, 1379 AH (1999 CE).
 72. Ibn Sūwār, Aḥmad bin 'Alī, *Al-Mustanīr fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Illuminated in the Ten Readings)*, Edited by Jamāl al-Dīn Moḥammad Sharaf, Ṭanṭā: Dār al-Ṣaḥābah li-l-Turāth, 2002 CE.
 73. Makī bin Ḥamūsh, *Al-Hudāyah ilā Bulūgh al-Nihāyah (The Guidance to Achieve the Goal)*, Sharjah: Jāmi'ah al-Shāriqah, 1429 AH (2009 CE).
 74. Makī bin Ḥamūsh, *Mashkal I'rāb al-Qurān (The Problem of Syntax in the Qurān)*, Beirut: Dār al-'Imāmah, 1423 AH (2003 CE).
 75. Ṣādiqī, Behnām & Gudarzī, Behnām, *Muṣḥaf Ṣan'ā' wa Mas'alah Khāstagāh al-Qurān (The Ṣan'ā' Manuscript and the Issue of the Origin of the Qurān)*, Translated and introduced by Murtadā Karīmīnīyā, Tehran: Hirmas, 1400 SH (2021 CE).
 76. Shushtarī, Moḥammad Taqī, *Qāmūs al-Rijāl (The Dictionary of Narratods' Evaluation)*, Qom: Mu'assasah al-Naṣr al-Islāmī, 1410 AH (1990 CE).